

Ідэя двух франтоў¹

Юзаф Мацкевіч

Віленская так званая “краёвая ідэя” не мае дакладнага вызначэння. Магчыма, я разумею ідэю інакш, чым іншыя яе прыхільнікі. Пра генезіс ідэі можна было б напісаць столькі, што хапіла б на першы том дадзеных успамінаў. Я хачу распавесці пра яе каротка, у адным раздзеле, які мае характар уступу. Буду трактаваць прадмет даволі агульна, высвятляючы галоўнае. Магчыма, некаторыя палічаць гэта абаронай ад абвінавачванняў, хлусні і паклёпаў, накіраваных супраць мяне і тых палітычных мараў, выказнікам якіх я з’яўляюся.

“Краёўцам” я стаў задоўга да вайны паводле глыбокага пераканання. У меншай ступені да гэтага мела дачыненне публіцыстыка, да якой “*Slowo*”², дзе я працаваў, мяне не дапускала. [...]

Што датычыць “краёвай ідэі”, якую, магчыма, да гэтага часу я прэзентаваў толькі для самога сябе (не меў магчымасці яе пашыраць па цэнзурна-палітычных прычынах), то захоўваю вернасць ёй, бо перакананы ў яе праваце. Гэта не перашкаджае мне бачыць дзясяткі ўласных палітычных памылак, якія я нарабіў, ідучы па дарозе ў прынцыпе, як ужо пісаў, правільнай.

Што такое “краёвасць”? Перш за ўсё заўважу, што назва ідыятычная. Яна, звычайна, выкарыстоўваецца дзеля назвы жыхароў экзатычных краінаў³ – “краёўцы”! Тыя, хто афіцыйна прадстаўляў гэтую ідэю ў Вільні, як вядомы адвакат Тадэвуш Урублеўскі* ці выдатны публіцыст Людвік Абрамовіч⁴, імкнуліся да адраджэння Вялікага Княства Літоўскага як

¹ Перакладзена паводле: Mackiewicz, Józef (2002). “Idea dwóch frontów” у Mackiewicz, Józef, *Dzieła*, t. 17: Prawda w oczu nie kole. Londyn: Kontra. Упершыню тэкст надрукаваны ў 1942 годзе. Публікуецца са скарачэннем тых фрагментаў, якія не тычацца аўтарскага разумення краёвай ідэі. Скарачэнні, праведзеныя перакладчыкам і пазначаныя знакам [...].

² “*Slowo*” (“Слова”) – штодзённая газета, якая выдавалася ў Вільні ў 1922–1939 гадах пад рэдакцыяй Станіслава Мацкевіча (пс. Цат). З’яўлялася друкаваным органам віленскіх кансерватараў. – *Заўвага навуковага рэдактара*.

³ У польскай мове слова “*krajowiec*”, калі яно не тычыцца прыхільнікаў краёвай ідэалогіі, азначае тое ж, што ва ўсходнеславянскіх мовах “туземец”, “тубылец”. – *Заўвага навуковага рэдактара*.

⁴ Абрамовіч (Abramowicz) Людвік (1879–1939) – віленскі публіцыст і грамадскі дзеяч, адзін з галоўных ідэолагаў і прапагандыстаў краёвасці. У 1912–1914 і 1921–1938 гадах быў выдаўцом і рэдактарам газеты “*Przegląd Wileński*”. – *Заўвага навуковага рэдактара*.

незалежнай дзяржавы. Свае намеры яны абгрунтоўвалі геапалітычным і гістарычным адзінствам земляў, што знаходзяцца плюс-мінус паміж Дняпром і Балтыкай. Не буду пярэчыць, што ў іх разважаннях, таксама як і ў маіх, значную ролю адыгрываў сантымент, палітычны рамантызм, які выцякаў са звычайнай прывязанасці да спецыфічных рысаў рэгіёну. Але мая асабістая глыбокая прыхільнасць да г. зв. (менавіта гэтак званай) “краёвай ідэі” абумоўленая халодным палітычным разлікам.

Калі б мяне нехта папрасіў сфармуляваць сваю пазіцыю ў “трох словах”, то я сказаў бы наступнае: гэта ідэя стварэння паміж двума варожымі для нас блокамі – нямецкім і расійскім – такіх дзяржаўных арганізацый або такога дзяржаўнага арганізму, які быў бы здольным весці вайну на два фронты. Гэта значыць, абараніць народы, якія жывуць паміж Германіяй і Расіяй, не толькі паасобку ад кожнага з гэтых ворагаў, але нават у выпадку агрэсіі супраць нас (“нас” – гэта вышэйазначаных народаў) адначасна з Захаду і Усходу. Гэта ўся мудрасць.

Я сапраўды лічу гэта мудрасцю. Гісторыя вучыць, што расійска-нямецкая кааліцыя згубная для нас. Не буду прыводзіць тут гістарычныя звесткі, якія шырока вядомыя. Сітуацыя Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага не змянілася ў XX стагоддзі і застаецца аналагічнай сітуацыі XV стагоддзя, зразумела, у асноўных рысах.⁵ Пакуль народамі кіраваў не нацыяналізм, а князі, Вітаўт і Ягайла здолелі стварыць дзяржаву, здольную даваць адпор адначасна і Захаду, і Усходу. Але з моманту, калі арганізм Рэчы Паспалітай распаўся з паняцця “абодвух народаў” на палякаў, беларусаў, украінцаў і літоўцаў, якія жывуць паміж Германіяй і Расіяй, супольны і нязменны лёс гэтых народаў змушае нас да такога паразумення, да такога пагаднення і такога рашэння, якое б замяніла колішняе простае рашэнне князёў, змушае да няпростага сэнна рашэння народаў, абцяжаранага махінай нацыянальна-канфесійна-гаспадарчых імкненняў.

У гэтым сэнсе “краёвая” (не люблю гэтага слова) ідэя, нягледзячы на рамантычную афарбоўку, з’яўляецца рацыянальнай і практычнай. [...]

Чаго мы хочам? Хочам перастаць быць расійска-нямецкай цацкай, каб выйсці з тупіка адвечнага лавіравання паміж дзвюма імперыямі, каб не атрымліваць незалежнасць толькі ў выніку вайны паміж імі і не чакаць пагібелі з моманту згоды і паразумення паміж імі. Нічога больш.

⁵ Ужо ў XVI стагоддзі Іван III, імкнучыся выкарыстаць занепакоенасць імператара Максімільяна пранікненнем Ягелонаў у Венгрыю, прапанаваў “Рымскай імперыі германскай нацыі” саюз, а потым падзел Рэчы Паспалітай. – *Заўвага аўтара*.

Як гэтага дасягнуць? Трэба стварыць вялікую і магутную польскую дзяржаву, заяўляюць гэтак званыя “імперцы” (“mocarstwocy”). Правільна. Але, як ужо адзначалася, паміж двума кляшчамі, што іх заціскаюць, гістарычны лёс палякаў, беларусаў і ўкраінцаў супольны. І нашыя партнёры не згаджаюцца на канцэпцыю вялікай “польскай” дзяржавы. Паколькі яны не згаджаюцца, а будучы нашымі гістарычнымі партнёрамі, настолькі ўзмацніліся нацыянальна, што нельга не лічыцца з іх голасам, мы павінны шукаць кампраміс і ствараць супольны дзяржаўны арганізм, каб ён быў моцны, трывалы і вытрымліваў ціск звонку нашых суседзяў. Пры гэтым усё трэба рабіць такім чынам, каб улічваць пазіцыю неадменных суседзяў толькі ў выпадку іх справядлівых патрабаванняў, іншымі словамі, каб усё рабіць сумленна дзеля абсалютнага супольнага добра і інтарэсу.

Можна сцвярджаць, што ва ўсёй гэтай канцэпцыі розніца паміж маёй краёвасцю і ідэяй імперыі перыяду Пілсудскага не вялікая. Пераважна яна заключаецца ў тым, што “імперцы” эмацыйнай крыніцай лічылі польскі нацыянальны патрыятызм, я ж абапіраюся на патрыятызм рэгіянальны, пазбаўляючыся нацыянальнага эгаізму дзеля добра ўсіх народаў, што яго насяляюць. Гэта не выключае дамінавання, напрыклад, польскай нацыі, але ў той жа час мае на ўвазе супрацьдзеянне ўсім, хто будзе імкнуцца эгаістычныя нацыянальныя інтарэсы паставіць вышэй за інтарэсы дзяржавы. “Імперцы” ж не жадаюць лічыцца з інтарэсамі партнёраў у такой ступені, у якой я лічу гэта неабходным з улікам іх патэнцыялу. Падыход “імперцаў” да беларускага або ўкраінскага пытання, нягледзячы на ўсю ўвагу да іх, утрымлівае нешта з погляду шляхецкай веранды на падуладнага мужыка. Ён у меншай ступені адпавядае рэчаіснасці і ў большай ступені рамантычны, чым мой, і таму менш рэальны. Найбольш значнае даследаванне выйшла з гэтага лагера перад самой вайной – “Польска-ўкраінская праблема ў Чэрвенскай зямлі” Аляксандра Бахеньскага (1938)⁶. Аўтар

⁶ Бахеньскі (Bocheński) Аляксандр (1904–2001) – польскі публіцыст, эсэіст, перакладчык і палітык. У 1930-х гадах супрацоўнічаў са многімі польскімі перыядычнымі выданнямі, у тым ліку з рэдагаваным Ежы Гедройцам двухтыднёвікам “Bunt Młodych” (“Бунт маладых”). Праектаваў аслабленне і развал СССР у саюзе са славянскімі меншасцямі, пасля чаго Польшча мела б зрабіцца натуральным цэнтрам славянства. Пастуляваў стварэнне для ўкраінскай меншасці ў Польшчы больш спрыяльных умоў для культурнага развіцця, разлічваючы на наступную падтрымку ўкраінцамі палякаў у вайне з Расіяй. Праца “Problem Polsko-Ukraiński w ziemi Czerwieńskiej” (“Польска-ўкраінская праблема ў Чэрвенскай зямлі”) была ім падрыхтаваная ў сааўтарстве з іншымі вядомымі ўкраіназнаўцамі – Уладзімірам Банчкоўскім (Bączkowski) (1905–2000) і Станіславам Лосем (Łoś) (1890–1974). – *Заўвага навуковага рэдактара.*

па-ранейшаму трактуе ўкраінцаў як меншасць у межах Польшчы і, нягледзячы на вельмі грунтоўнае даследаванне, не дае нам ніякага канчатковага рэцэпту.

Іншае адрозненне маіх поглядаў ад лагера “імперцаў” мела больш канкрэтны характар. Яны лічылі Пілсудскага сваім правадыром і геніяльным чалавекам, а я ацэньваў яго як палітычнага крэтына.

Генезіс маёй канцэпцыі я схільны бачыць у палітычных падыходах вялікага князя Вітаўта. У тыя часы абедзве дзяржавы ўтварылі саюз, які быў падобны на двух людзей, якія абапіраюцца адзін на другога спінамі, а твары глядзяць у супрацьлеглыя бакі; Вялікае Княства Літоўскае – на Усход, а Карона – на Захад. Такім чынам, кожная з гэтых дзяржаў мела забяспечаны тыл. (Зразумела, я не буду тут казаць пра розныя адхіленні, звязаныя з палітычнымі абставінамі). Нішто не перашкаджала таксама супольна дзейнічаць у адным кірунку. Гэта толькі ўзмацняла іх вялікадзяржаўную пазіцыю.

У тыя часы Літва была дзяржавай наскрозь русінскай⁷ і канкурыравала з Масквой за *Dominium Russiae*⁸. Сёння з’явіўся тэрытарыяльна акрэслены трэці чыннік, а менавіта ўкраінская нацыя, якая імкнецца да самастойнасці.

Мой план урэгулявання сітуацыі ва Усходняй Еўропе шляхам стварэння дзяржавы, роўнай Германіі і Расіі, схематычна выглядае наступным чынам: Вялікае Княства Літоўскае (назавем як захочам) ахоплівае ўсе беларускія і літоўскія землі ў агульным накірунку ад Дняпра і Прыпяці на паўночны захад са сталіцай у Вільні. Польшча – ад этнаграфічнай беларуска-ўкраінскай мяжы на захад і поўдзень разам з Памор’ем, Сілезіяй і г.д. На паўднёвым усходзе – Украіна. Больш-менш у цэнтры гэтай патройнай дзяржавы, недзе на пачатку Прыпяці, зыходзіліся б гэтыя тры мяжы. Тры сталіцы – Варшава, Вільня, Кіеў. Гэтыя дзяржавы, або тры часткі адной дзяржавы з адзінай замежнай і вайскавай палітыкай дамаўляюцца пра размежаванне сфераў і накірункаў палітычнай экспансіі, тэрытарыяльных інтарэсаў і намаганняў.

Да сферы інтарэсаў той часткі дзяржавы, якую мы традыцыйна называем “Вялікім Княствам Літоўскім”, магла б належаць Латвія і паўночна-ўсходні накірунак на Пскоў – Ноўгарад – Смаленск – Бранск. Усходняя Прусія стала б зонай сумесных уплываў Вільні і Варшавы.

⁷ Відавочна, што гэты тэрмін Ю. Мацкевіч ужывае як канфесійні, што азначае праваслаўнае веравызнанне. – *Заўвага перакладчыка.*

⁸ Руская вотчына (лац.) – *Заўвага навуковага рэдактара.*

У кола інтарэсаў Польшчы трапілі б адроджаныя Чэхія, Славакія і Венгрыя аж да Балканаў. Румынія апынулася б у супольнай польска-ўкраінскай сферы ўплываў. У сферы інтарэсаў Украіны знаходзіліся б Крым, данскія казакі, Кубань да Каўказа.

Такога тыпу дзяржаўны арганізм імкнуўся б да стварэння вакол сябе карыснай расстаноўкі сіл, гарантуючы небяспеку паўночных і паўднёвых межаў. На Поўначы – утварэнне вялікага скандынаўскага блока з гегемоніяй, напрыклад. Швецыі над Фінляндыяй і Эстоніяй ў антыўсходнім саюзе з Вільняй, а таксама над Нарвегіяй і Даніяй у антызаходнім саюзе з Варшавай. На паўднёвым усходзе – гегемонія Украіны над Донам і, магчыма, над Каўказам у саюзе з Турцыяй. [...]

* * *

Вяртаючыся да больш сціслай праблемы гэтак званай “краёвай ідэі” альбо, паводле маёй канцэпцыі, адраджэння дзяржавы на тэрыторыі былога ВКЛ з апорай на Польшчу і Украіну, сцвярджаю, што яна не толькі карысная для ўсіх трох зацікаўленых народаў – беларусаў, палякаў і літоўцаў. Яна – адзіная, якая можа гарантаваць незалежнае існаванне на гэтых тэрыторыях. Да 1939 года Польшча мела толькі ўскаіну гэтых земляў, напоўненую незадаволенымі жыхарамі, атакаваную з боку Літвы, выстаўленую на савецкую агрэсію. Гэты Віленскі калідор немагчыма было той даваеннай Польшчы ўтрымліваць доўгі час. Што тычыцца Літвы і Беларусі, то без апоры на Польшчу яны ніколі не будуць адчуваць сябе бяспечнымі паміж Германіяй і любой Расіяй. Нават калі б Беларусь калі-небудзь атрымала незалежнасць з рук Германіі або Расіі без апоры на Польшчу, то гэтая незалежнасць заўсёды была б намінальнай без доступу да мора ці то пад нямецкім пратэктаратам, ці то ў выглядзе расійскага фальварка, не кажучы ўжо пра савецкую сістэму. Над сітуацыяй незалежнай Літвы не варта нават разважаць пасля вопыту яе ізаляцыйнай у адносінах да Польшчы палітыкі і няўдалага фіналу палітыкі лавіравання паміж Масквой і Берлінам.

Гэтае ідэалізаванае мною Вялікае Княства Літоўскае мела б характар трохмоўнай і трохнацыянальнай дзяржавы з беларусамі, літоўцамі і палякамі. Абстрагуючыся ад галоўнай знешняй выгоды, якая вынікае з дзяржаўнай гарантыі захавання незалежнасці і выхаду з-пад улады Масквы і Берліна, усе гэтыя тры нацыі атрымліваюць у выніку паяднання не толькі моц, але і ўнутраную адпаведнасць уласным ідэалам,

а таксама сур’ёзныя эканамічныя выгоды. Літоўцы атрымаюць доступ да Вільні-сталіцы і да ўсёй гістарычнай Літвы, не губляючы нічога са свайго нацыянальна-культурнага даробку і, з’яўляючыся раўнапраўным элементам у дзяржаве, будуць карыстацца доступам да мора. Беларусы, якія з’яўляюцца колькасна дамінуючым элементам, могуць не баяцца асіміляцыі, асабліва пагрозлівай для іх з боку Расіі, атрымліваюць доступ да мора і ўмовы для нармальнага развіцця. Віленскія палякі, захоўваючы сваю родную мову і культуру, а таксама сваю традыцыйную адметнасць ад Кароны, нарэшце атрымаюць права голасу ва ўласнай малой Айчыне (Heimatland), не згубяць, але ўмацуюць свой аўтарытэт як элемент, што шчыльна канцэнтруецца ў цэнтры дзяржавы і ў сталіцы. Пры гэтым яны не з’яўляюцца косткай нязгоды, а ператвараюцца ў мост паміж Варшавай і Вільняй.

Гэта толькі кароткі накід. Але калі б ён падаўся каму-небудзь найўным па прычыне розных імкненняў і варажасці, якая дзеліць літоўцаў, палякаў і беларусаў, то адкажу, што, на мой погляд, не толькі найўным, але і злачынным з’яўляецца перакананне, што дробныя моўныя амбіцыі, гегеманісцкія памкненні паасобных нацыяналізмаў важнейшыя за дзяржаўную незалежнасць, вызваленне з-пад ярма няволі, дасягненне роўнасці з-пад векавой палітычнай залежнасці ад Берліна або Масквы. Менавіта такую злачынную палітыку праводзіў літоўскі нацыяналізм, які кідаўся ў абдымкі то маскоўскага камунізму, то нямецкага гітлераўскага, бязлітасна прыгнятаючы партнёраў па ўласнай нядолі.

Калі б нехта пажадаў убачыць у маёй канцэпцыі састарэлыя або “зношаныя” формы, кантанальныя швейцарскія ўзоры, праекты Гіманса⁹ і г.д., то я б звярнуў увагу на навейшы ўзор, які мы грунтоўна пазнаем толькі зараз. Гэта нацыянальная палітыка Савецкага Саюза.

⁹ Гіманс (Hymans) Поль (1865–1941) – бельгійскі палітык, у 1918–1920, 1924–1925, 1927 і 1934–1935 гадах – міністр замежных спраў Бельгіі. У 1921 годзе як дэлегат Лігі нацый прыкладаў намаганні па вырашэнні польска-літоўскага канфлікту па пытанні прыналежнасці Вільні і Віленшчыны. У 1921 годзе Гіманс агучыў два праекты вырашэння праблемы. Першы прадугледжваў кантанальную пабудову літоўскай дзяржавы з ковенскім і віленскім кантонамі. Агульнай сталіцай гэтай дзяржавы павінна была стаць Вільня, а Літва мусіла заключыць з Польшчай канвенцыю ў ваеннай, гандлёвай і знешнепалітычнай сферах. Гэты праект Гіманса прымаўся Польшчай, але адхіляўся Літвой. Другі праект Гіманса больш адпавядаў жаданням літоўцаў, бо прадугледжваў толькі аўтаномію віленскай акругі ў складзе літоўскай дзяржавы. Аднак на гэта не пагадзіліся ўжо палякі. Такім чынам, польска-літоўскія перамовы да восені 1921 года зайшлі ў тупік, і справа прыналежнасці Віленшчыны была часова развязана шляхам правядзення выбараў у Віленскі краёвы сейм і наступнага прыняцця яго дэпутатамі рашэння аб далучэнні спрэчнай тэрыторыі да Польшчы. – *Заўвага навуковага рэдактара.*

Маю вялікае жаданне назваць гэты ўзор нават геніяльным, адзіным годным пераймання з усіх панурых эксперыментаў камунізму. Аказваецца, што ўзаемная нацыянальная нянавісць не сядзіць настолькі глыбока ў чалавеку, а моўныя адрозненні не з'яўляюцца настолькі важнай часткай ягоных імкненняў, калі іх справядліва задаволіць праз раўнапраўе, аўтарытэт вярхоў, прапаганду. Усе могуць быць задаволенымі, і я асабіста перакананы, што ў багатай, моцнай і незалежнай дзяржаве яны былі б асабліва задаволеныя, калі б моўная роўнасць прадугледжвала першынаство літоўскай мовы ў Коўне, польскай – у Вільні, беларускай – у Менску.

Гаспадарчую структуру дзяржавы можна было б грунтаваць на літоўскай аграрнай рэформе, якая дала выдатныя вынікі, зрэшты, аналагічна як у Эстоніі і Латвіі. Адным словам – “хуторное хозяйство”, якое калісьці праектавалася ў БССР у перыяд гэтак званай “нацдэмаўшчыны”¹⁰.

Выкладаючы сваю канцэпцыю шчыра і праўдзіва, трактуючы яе як максімальна карысную сярод усіх магчымых як для польскай нацыі, так і для літоўскай ці беларускай, не магу як паляк прыняць абвінавачванняў у здрадзе польскіх нацыянальных інтарэсаў. Таксама я не прыняў бы ў гэтай сітуацыі абвінавачванняў у здрадзе літоўскіх ці беларускіх нацыянальных інтарэсаў, каб быў літоўцам ці беларусам.

* * *

Яшчэ раз паўтараю, што не збіраюся нават у агульных рысах апісваць усю праблему, не трактую гэтую тэму ні манаграфічна, ні дыскусійна, не адкідаю адразу ж прадбачаных і добра мне вядомых папрокаў, сур'ёзных і не вельмі контраргументаў, з якіх найбольш пашыранымі былі сцверджанне пра ўтапічнасць, састарэласць і, перш за ўсё, непапулярнасць ідэі, пра якую не хочучь чуць ні палякі, ні літоўцы, ні беларусы.

Гэты апошні аргумент паходзіць з добрых ліберальных часоў, калі ў змаганні, скажам так, паміж рэспублікай і манархіяй, кансерватызмам і дэмакратыяй у якасці сведкі фігураваў *vox populi*¹¹. Лібералізм, які,

¹⁰ Пад перыядам “нацдэмаўшчыны” маецца на ўвазе перыяд беларусізацыі 1920-х гадоў. Перавод сялян з вёсак на хутары прадугледжваўся аграрнай палітыкай, якая праводзілася ў БССР з 1924 па 1929 год і звязвалася перадусім з імем тагачаснага наркама земляробства Дзмітрыя Прышчэпава. – *Заўвага навуковага рэдактара*.

¹¹ Голас народа (лац.). – *Заўвага навуковага рэдактара*.

без сумнення, з'яўляецца самай прыемнай формай, не павінен перашкаджаць нам засвойваць сучасныя урокі таталітарызму. Гітлер паказаў нам, як можна імкнуцца да ўпарадкавання не толькі адной дзяржавы, але ўсёй Еўропы (*Das Neue Europa*¹²), не пытаючыся згоды і не шукаючы папулярнасці не ў трох, а ў дваццаці трох народаў! Яшчэ больш Савецкі Саюз навучыў нас, у якой малой ступені папулярнасць нейкай ідэі або грамадскае меркаванне можа ўплываць на ход гістарычных падзеяў. Калі 68 мільёнаў савецкіх грамадзянаў маглі і павінны былі дваццаць з лішкам гадоў выжыць ва ўмовах, якія цалкам супярэчылі паняццям здаровага сэнсу, ды яшчэ здолелі так змагацца з Германіяй [...] – не бачу патрэбы лічыцца з меркаваннем некалькіх мільёнаў, для якіх хацеў бы зрабіць добрую справу.

Гэта таксама прычына, чаму я не хачу закранаць праблему ўладкавання гэтага ідэальнага дзяржаўнага арганізму або арганізмаў. Таталітарызм уражвае мяне сваёй аднастайнай нудой. Пра камунізм нават не хачу дыскутаваць. Апроч таго, для самой справы ўсё роўна, маем мы дачыненне з саюзам найбольш радыкальных рэспублік, ці хоць бы... з манархіяй.

Гэта мая канцэпцыя, мая палітычная ідэя. Прыводжу яе на пачатку кнігі, якая не будзе датычыць гэтай тэмы. Гэта крэда маіх ідэалаў, за рэалізацыю якіх, здаецца, я маю права змагацца на ўскрайку Усходняй Еўропы, дзе здаўна панавала Вільня.

Агульны кантэкст усім вядомы: ідзе Другая сусветная вайна. Імёны некаторых дзеячаў будуць названыя ніжэй. Дазволю сабе ілюстраваць іх дзеянні і не аўтарызаваць у друку аднойчы імі сказанае. Рызыкую выклікаць абурэнне, пратэсты, абвяржэнне, а ў будучым і судовыя працэсы. Адчуваю... Няхай так і будзе. Альбо пішацца праўда, альбо не!

¹² Новая Еўропа (ням.) – *Заўвага навуковага рэдактара.*